

NATOLIA ASIA MINOR.

מבוא

"הים התיכון עתיק מההיסטוריה וחזק יותר מכל דת;
אחת הסיבות לאהבתנו הגדולה אותו היא תחושת
ההמשכיות ללא קץ שהוא מעביר להווה"

לורנס דארל, "נשות הים התיכון", 1961.

נושאה של אסופה זו הוא "סִי־תִיכוֹנִיזְם" (Mediterraneism) — כאידאיה, כמטפורה, כתפיסה גיאוגרפית ותרבותית, ואף כאוטופיה של חברה ותרבות. עניינה הוא המרחב הסי־תִיכוֹנִי: אזור שהצטייר ועוצב ככתיבה היסטורית, גיאוגרפית וחברתית כבעל תכונות טיפוסיות, המיוחדות אותו במובהק מחבלי עולם מוגדרים אחרים. תכונות אלה, המייצגות את האינטגרטיביות של מרחב הים התיכון ומעניקות לו ממד של הומוגניות, הן עיקר ענייננו: לא חברי ימי הארצות והתרבות של אגן הים התיכון, אף לא תיאור ואפיון הנוף הטבעי והאנושי או ניתוח החברה והתרבות של חבלי הים התיכון; לא ההיסטוריה של הים התיכון, אלא הגילוי התרבותי והמדעי שלו. גילוי זה הגדיר את הים התיכון כמרחב גיאוגרפי-היסטורי וקבע את תכונותיו ואת מאפייניו הן עבור ספרות המחקר והתיאור האינטגרטיבי של ההיסטוריה שהתרחשה בו, והן באופני הייצוג של הים התיכון בספרות היפה. בכוונתנו לתאר את התפתחותה והתגבשותה של התפיסה

הגיאור־היסטורית והגיאור־תרבותית, הרואה כמרחב היס־תיכוני יחידה גיאוגרפית מוגדרת, תחוקה ומובחנת; יחידה שהיא גם מרחב אנושי ותרבותי מוגדר, שלכל מרכיביו — או לפחות לרובם — יש תכונות משותפות ואופי משותף. מנקורת מוצא זו נקבע רפרטואר התכונות והמאפיינים שיחסו למרחב היס־תיכוני בספרות היפה ובמחקר הגיאוגרפי וההיסטורי האירופי של המאות ה־19 וה־20.

בפתח הדברים חשוב לציין, שהגדרת המרחב היס־תיכוני כבעל היסטוריה ותרבות מובהקים היא נושא לוויכות. עם זאת, אין בכוונתנו לעסוק בתוקפן של ההגדרות ולדון ישירות בשאלה אם המרחב היס־תיכוני אכן היה מרחב מאוחד (ואולי אף אחד) מבחינה תרבותית במשך כל התקופות ההיסטוריות או בחלקן; כמו כן לא נדון בתוקפם של הדימויים והייצוגים של כל אגן הים התיכון או של חלקיו השונים. ענייננו כאן, כאמור, הוא בחינת המקורות של הייצוגים והדימויים, התפתחותם והתקבלותם. בדברנו על התכונות היס־תיכוניות (או על ה"יס־תיכוניות") כ"המצאה", אין כוונתנו לומר שתכונות אלה הן בהכרח פרי הדמיון, אלא לעמוד על התהליך שהוביל להגדרתן ולאפיוןן של תכונות אלה. אפילו נניח שהמרחב היס־תיכוני היה — בפועל ממש, ולא רק ב"ייצוג" — מרחב תרבותי מאוחד, עדיין נותרת השאלה מתי הוכרה אחדותו ומתי הפכה לנושא של מחקר ותיאור. אכן, גם בין הסבורים שהמרחב היס־תיכוני הוא מרחב אחדותי מתגלעים חילוקי דעות באשר לשאלה ממתי נתפס המרחב היס־תיכוני — על ידי יושביו או על ידי אחרים — כיחידה גיאור־היסטורית ותרבותית, אינטגרטיבית והומוגנית. הוויכוח ניטש בין הסבורים שתפיסה זו היא עתיקת־יומן לבין הסבורים שהיא הופיעה והתגבשה לכל המוקדם במאה ה־19.

זוהי הבחנה בין ההיסטוריה של המרחב היס־תיכוני, או של מה שהתרחש בו, לבין ההיסטוריה של "היס־תיכוניות" כתיאור עולם, כתפיסה וכאידיאה. היסטוריה "קונבנציונלית" של העולם היס־תיכוני היא היסטוריה של הארצות ושל התרבויות הרבות שהתקיימו לתופיו, ושל יחסי הגומלין ביניהן, אם התקיימו. היסטוריה אינטגרטיבית של המרחב היס־תיכוני פירושה תיאור הרשת הצפופה והמתמשכת של קשרי חליפין ושל מגעים בין חלקיו השונים של המרחב היס־תיכוני, ושל דרכי התפוצה והמעבר של אנשים, סחורות ורעיונות ביניהם. היסטוריה אינטגרטיבית היא גם השוואתית, והיא משווה בין התרבויות השונות והתפתחותן כחוך אותה מסגרת גיאוגרפית־פזית. במלים אחרות: אין זו היסטוריה נפרדת של כל ארץ או של כל אזור במרחב היס־תיכוני, אלא הבנה היסטורית של המרחב כמערכת שחלקיה השונים מקיימים ביניהם זיקה עמוקה.

התפיסה שמאמצת את רעיון היס־תיכוניות גורסת שהניסיון לכתוב היסטוריה של המרחב היס־תיכוני פירושו ניסיון להראות כי לכל התרבויות האנושיות שהתפתחו, התגבשו ופעלו סביב הים התיכון יש מכנה משותף רחב מאוד; דהיינו: שיש ביניהן דמיון יציב — מערכתי ומבני — שהוא חזק יותר מן המבדיל, ושהוא חשוב יותר מן השונות הנובעת מהרעיונות האתנית, הדתית והתרבותית של המרחב. מכנה משותף זה הוא המעניק לתרבות היס־תיכונית את אופייה הייחורי, המבדיל באופן ברור וחד־משמעי בינה לבין תרבויות אחרות שאינן שוכנות סביב אגן הים התיכון. אופי יס־תיכוני מיוחד זה מתקיים ברציפות וכמעט ללא הפרעה משחר ההיסטוריה ועד ימינו אנו.

תפיסת היס־תיכוניות גורסת שהאופי התרבותי המשותף או האחיד של התרבות היס־תיכונית הוא תוצר של יחסי גומלין בין

שני גורמים עיקריים: התנאים ה"טבעיים" של המרחב ופעילות האדם בו, בתנאים היסטוריים שאפשרו לאגן הים התיכון לתפקד כמערכת במשך תקופות ארוכות מאוד.

המרחב היס-תיכוני כיצירה אנושית

לחיות באגן הים התיכון פירושו חילופים הדדיים, כתב פרנץ ברודל. הנתונים הגיאוגרפיים של אגן הים התיכון אפשרו הגירה ותנועה בלתי-פוסקת של אוכלוסייה בתוך המרחב ולתוכו, וכן את קיומה של מערכת חליפין אינטנסיבית של מוצרים ושל ערכי תרבות, שנקלטו בקלות בתרבויות היס-תיכוניות².

גורמים אלה הפכו את המרחב היס-תיכוני לכור היתוך שהיטיב למזג תרבויות שונות לחטיבה תרבותית אחת. המערכת האינטנסיבית והעשירה הזאת של חילופים הדדיים היא שהפכה את המרחב היס-תיכוני ליחידת תרבות³. חילופי התרבות במרחב היס-תיכוני היו אינטנסיביים ביותר כבר משחר ההיסטוריה. העולם היס-תיכוני הפוליתיאיסטי היה מעצם מהותו מרחב תרבותי פתוח לקליטה, להעברה ולתרגום מתרבות לתרבות. תקופות השיא של מעבר התרבויות, של הסינקרטיזם הדתי ושל הסימביוזה בין מרכיבי התרבויות השונות היו התקופה ההלניסטית ובעיקר התקופה הרומית; אך גם לאחר שהמונותיאזם תפס את מקומו של הפוליתיאיזם הוסיף האגן היס-תיכוני, בשל אופיו הפתוח, להיות מרחב שבו התנהלו מגעים בין התרבויות השונות. המצע התרבותי המשותף אפשר תרגום וקבלה של רכיבי תרבויות יס-תיכוניות בצורה קלה הרבה יותר מאשר תרגום וקבלה של רכיבי תרבות מתרבויות "זרות", כלומר: שאינן שייכות למרחב היס-תיכוני. ברודל, למשל, תיאר את האופן שבו אימץ האסלאם הקלאסי

את תרבות יוון הקדומה בגלל המסד התרבותי המשותף לאזורים הגיאוגרפיים שבהם התפשט. מערכת מורכבת ואינטנסיבית זו של מגעים ומערכות חליפין בין-תרבותיים, ושל מצבים סימביוטיים בין חלקי השונים של אגן הים התיכון, היא שהעניקה לו את דיוקנו התרבותי האחיד והמיוחד.

מנקודת מבט כזו, ההיסטוריה של היס-תיכוניות היא ההיסטוריה של "תרבות" אגן הים התיכון באמצעות המסחר, הכיבוש, ההגירה, ההתיישבות, והשלטת תרבותו של מרכז הגמוני שליט. היסטוריה זו החלה בפעילותם של הפניקים ושל היוונים, שקישרו בין חלקי השונים של הים התיכון והעבירו את תרבותם ממקום למקום. אולם האימפריה הרומית היא שהפכה בפעם הראשונה (והאחרונה) את אגן הים התיכון למרחב מאוחד ומוכר, ל"תחום העולם המיושב". רומא השליטה באגן הים התיכון יסודות וסממנים רבים של תרבות משותפת, שהוסיפו להתקיים מאות שנים לאחר שהאימפריה עברה מן העולם. רק בתקופה הרומית, כתב ההיסטוריון מרק בלוך, יכול היה אזרח רומי יליד אקוויטניה לשבת בסנאט ברומא, לכהן במשרה על גדות הבוספורוס ולהיות בעל אחוזות גדולות במקדוניה⁴. העולם הרומי הפיץ באגן הים התיכון (ומעבר לו) את התרבות ההלניסטית, את חוקיו ואת המערכת השלטונית שלו, ומערכת מושגים משותפת⁵. הקיסרות הרומית, כתב ההיסטוריון רוברטו לופז, הייתה מתנת הים התיכון: "הים התיכון הוא שליכד וחיבר את הרספובליקה רומאנה הגדולה, בנותנו לה אקלים אחיד פחות או יותר ודרכי תחבורה נוחות יחסית [...] האקלים האחיד ודרכי התחבורה הנוחות אפשרו את הפלא הממושך הזה של העולם העתיק — הפיכת אוסף של עמים שאינם דומים זה לזה לקהילה הרמונית והומוגנית"⁶.

הים התיכון הרומי הפך אפוא למודל של עולם פוליטי

תיאורי המסע מעידים היטב על ההבדל בין המוכר לבין הזר והמוזר.

במלים אחרות: להכיר את העולם היס-תיכוני, לקבל סחורות תרבות מחלקים שונים שלו, ולהיות שותפים ביסודות תרבות מסוימים אין פירושם שהזרות נעלמה או שנוצרה שותפות תרבותית חלקית או מלאה. גם אם נניח ש"הסביבה הטבעית" הייתה משותפת ושהתקיימו יחסי חליפין בין-תרבותיים אינטנסיביים, עדיין ברור שבמרחב היס-תיכוני פעלו חברות אנושיות בעלות אוריינטציות תרבותיות וחברתיות שונות. תושבי אגן הים התיכון חוו אפוא מתחים מורעים של שוני תרבותי בצר מבנים ומקצבים דומים, שאליהם לא היו בהכרח מודעים.

התרבות כיצור הגיאוגרפיה

קיימת תפיסה הרואה במרחב היס-תיכוני יחידה גיאוגרפית ייחודית, טיפוסית לסביבתה. תפיסה זו גורסת שלמרות הגיוון של צורות הנוף והאקלים, ביסודו של דבר הארצות השוכנות בחבל העולם היס-תיכוני דומות מבחינות אלו זו לזו הרבה יותר משהן דומות לארצות השכנות בעומק היבשה שלהן; ושהדמיון בינן רב על השוני. לפי טענה זאת, ארצות המגרב דומות יותר לדרום-אירופה מאשר לאפריקה שמדרום לסהרה, ואילו ארצות דרום-אירופה דומות יותר בתכונותיהן למגרב מאשר לאירופה שמצפון להן.⁹

תנאי הטבע (מורפולוגיה, אקלים, פאונה ופלורה) המשותפים והדומים הם אלה שהתירו את התגבשותו והתקיימותו של מצע עמוק וקבוע של לכידות ואחידות תרבותית; לאחידות תרבותית זו אופי יציב וחזק יותר מכל הגורמים השונים והמשתנים האחראים

תרבותי מאוחד, אבל הרומאים עצמם לא תיארו מעולם את הפסיפס התרבותי שעליו שלטו ושאותו הנהיגו סביב "הים שלהם" כעולם כזה. הלטינית, למשל, לא הושלטה במזרח היווני, ועולם ה"חילופין" הרבגוני התמיד גם תחת כיפת המגן של השלום הרומי (pax romana).

גם בתקופות מאוחרות יותר היה המרחב היס-תיכוני הביטאט משותף ולא בית משותף. שליטיו ותושביו היו מודעים היטב להבדלים האתניים והתרבותיים בין אזוריו השונים. אמנם, כדברי ברודל, תושביו חיו תחת אותם שמים, התבוננו באותו מחזור עונות, וברי שאלכסנדריה או ביירות היו פחות זרות לָבן ונציה או מרסיי מאשר, למשל, לכן בומכיי;⁷ אולם דומה שגם במקומות קרובים הרגישו אנשי הים התיכון "בבית", בעיקר כשהכירו אתם חלקים מה"ריהוט" התרבותי שלהם, או כשהשכילו לאמץ חלקים מהריהוט התרבותי החדש.

השונוּת בין חלקיו השונים של אגן הים התיכון גברה בתקופה שבה נחלק העולם היס-תיכוני בין הנצרות המערבית, הנצרות המזרחית והאסלאם. גם אם הקשרים והמגעים בין חלקיו השונים לא נותקו לגמרי, ניתן להעריך שמבחינה תרבותית התפלג אגן הים התיכון לכמה עולמות שונים ואפילו עוינים זה לזה. אפילו בני מיעוט אתני-דתי — כמו היהודים — שהיו מפוזרים בכל חלקי אגן הים התיכון, הבחינו היטב בשונות תרבותית כשעברו מאזור תרבותי אחד לאחר. בשנת 1481 תיאר משולם מוולטר, הנוסע היהודי, את בואו לאלכסנדריה, במלים הבאות: "חיפשתי [...] אליסנדריאה [אלכסנדריה] ואת מעשיהם וראיתי כי הם משונים בכל מעשיהם".⁸ תושבי אלכסנדריה היו משונים בעיניו בשל אורח חייהם, מנהגיהם, לבושם ועוד. הנוסע ממערב אגן הים התיכון למזרחו נזקק לספרי הדרכה כדי להבין את תרבותם של תושביו.

לרבגוניות התרבותית הקיימת במרחב ולתמורות התרבותיות שחלו בו. במלים אחרות: הנתונים הגיאוגרפיים הם נתונים סטטיים ובלתי-משתנים, שאפשרו לא רק תנועה בלתי-פוסקת של הגירה, התיישבות ומגעים בין-תרבותיים, אלא היו בעלי השפעה מכרעת על דפוסי ההתארגנות החברתית והפוליטית של החברות השונות, על תמונת העולם המשותפת ועל הצופן התרבותי המשותף. כדברי אלן צ'רצ'יל סמפל, הגיאוגרפיה סיפקה את החומר שממנו עוצבו האלים.¹⁰

אי-אפשר, כמובן, לכתוב על המרחב הים-תיכוני בלי להתייחס לים עצמו.

נתיבי היבשה שסביבו שימשו אמנם לנדידה של אוכלוסיות ולמסעות צבאיים בין חלקי השונים, אבל הים נתפס כאחראי העיקרי לתהליכי האינטגרציה של המרחב הים-תיכוני. כבר בתקופה הפרה-היסטורית הפליגו דרי החופים אל האיים, ומהם אל החוף הסמוך. ספינות הביאו סחורות ממקום למקום, ויחד אתן גם רכיבי תרבות שונים: כתב, ספרות, רעיונות. הים תרם לכך שהארצות סביבו נקשרו זו לזו. כבר בתקופות קדומות ביותר, הים ואיי הרבים שימשו גשר נוח לקשרי מסחר הדוקים וענפים, לנדידת עמים, להגירה, להתיישבות ולחילופי תרבות.

הים נתפס, אם כן, כגורם חשוב ביצירת האופי האינטגרטיבי של המרחב שסביבו וכממלא תפקיד מרכזי בתודעתם של כל שוכני המרחב. לכן נקרא המרחב היבשתי שסביב הים על שמו של הים שנובע ממוקומו: הים התיכון — דהיינו: ים אמצעי, פנים-יבשתי, הנמצא בתווך. ים שהוא לבו של חבל העולם, מוקף ומכותר. עם זאת יש להדגיש, כי מאות שנים מפרידות בין ההכרה בהיותו של הים התיכון עצמו יחידה אחת לבין תפיסת המרחב סביבו כיחידה היסטורית.

הים התיכון לא נקרא כך מאז ומעולם. מנקודת התצפית שלהם קראו לו תושביו הקדומים של המזרח הקרוב "הים הגדול", "הים הגדול מבוא השמש", "הים האחרון" או "הים העליון".¹¹ תחומיו לא היו מוכרים לכולם: מנקודת מבטם של האשורים, למשל, "לב הים" הייתה יִדְנָה — כנראה האי קפריסין — והם לא הכירו את מצרי גיברלטר. עבור תושבי ערי החוף הפניקיות, לעומת זאת, הים היה מרכזו של העולם המיושב (oikoumene) המוכר להם, המשתרע עד מצרי גיברלטר. בספר יחזקאל (פרק כז) מתוארת צור כ"לְכָל הָעַמִּים אֶל אֵיִם רַבִּים", עיר שכלב ימים גבולה — וקצהו של הגבול נמצא במערב ("הוֹנֵךְ וְעֹבְרִיךְ מֵעֶרְבֹךְ").

תפיסת האימפריה הרומית כמאחדת את "העולם המיושב" מופיעה לראשונה אצל פוליביוס במאה השנייה לפנה"ס.¹² הביטוי "הים שלנו" נמצא ביצירתו הגיאוגרפית של סְטְרַבֹּן מראשית המאה הראשונה לספירה, והוא התאזרח בלטינית בנוסח הידוע mare nostrum. במקורות אחרים מהתקופה הרומית הוא מכונה פשוט "הים". הכינוי "הים הפנימי" (mare internum) מופיע לראשונה בחיבורו של הגיאוגרף הרומי פומפוניוס מְלָה, בן המאה הראשונה לספירה, שאף הביא בחיבורו תיאור מפורט ושיטתי של הארצות הים-תיכוניות השונות והציגן כחבלי משנה של שלוש היבשות. עם זאת, פומפוניוס לא ראה בארצות האלה מרחב גיאוגרפי אחד העומד בזכות עצמו.¹³

בשמו המוכר — הים התיכון (mare mediterraneum) — מופיע הים לראשונה בכתביו של איזידור מסיביליה (מת בשנת 636), שם הוא נקרא כך בשל היותו מוקף ביבשה מכל עבריו.¹⁴ השימוש בשם זה החל להופיע בחיבורים גיאוגרפיים ובמפות מימי הביניים ואילך, אבל בד בבד עם כך הוסיפו לקרוא לים גם בשם "הים הגדול" ובשמות נוספים. לפי ספר המסעות המיוחס לסר

"את הספינה אל החוף תמשכה ותחזקה מפל עבר
באבנים לשמרה מרוח לחה רפת-עצם;
מתחתיתה את הפקק נא הוצא, פן תרקב במי-גשם".¹⁹

באיליאדה מתואר הים התיכון כים מלא סכנות נוראיות: "כי גדול הים ומאד איום";²⁰ גם מסעו של פאולוס מארץ-ישראל ל"קצה העולם" (ספרד), שנערך בתקופה מאוחרת בהרבה, מתואר כהפלגה רבת תלאות וסכנות שהסתיימה בטביעת האונייה, ופליטיה נאלצו לשחות אל חופי האי מליטי (מלטה).²¹ בכל הדורות תיארו המפליגים בים התיכון את תלאות הדרך הארוכה (בימי-הביניים יכלה ההפלגה ממרסי לעכו להימשך 51 יום ויותר), את סופות הים הפתאומיות ואת הספינות היורדות למצולות — בעיקר באגן המזרחי של הים התיכון. נוסעים מוסלמים שהשוו בין הים התיכון לאוקיינוס ההודי העדיפו את האחרון משום שמשטר הרוחות בו סדיר. לעומת זאת, יקוב פוֹרְקֶהארט כתב, שעבור בני איטליה היה הים התיכון אגם נוח לעומת האוקיינוס האטלנטי, והוא השפיע עליהם באופן שמטבעם לא יכלו האיטלקים להיות הרפתקנים כמו אנשי הצפון.²²

תושבי המרחב הים-תיכוני התייחסו אליו בדרכים שונות. לא כולם הפכו לעמים של יורדי-ים, והוא השפיע על חייהם בדרכים שונות ולעתים מנוגדות. אבן-ח'לדון, למשל, סבר שהמוסלמים הרגישו מול הים כזרים — "להוציא מעטים מתושבי אזורי-החוף שהיו מנוסים בים".²³

החכרה בכך שהים התיכון מהווה יחידה גיאוגרפית אחת, ושהוא ממלא תפקיד מרכזי בחיי העמים השוכנים סביבו ובתודעתם, אין פירושה תודעה של אחדות מרחבית.

ג'ון מַנְדוּוֹיל, שהופיע לראשונה בשנת 1500, הים התיכון משתרע מהים הספרדי (שלחופי גיברלטר ומרוקו) ועד הים השחור, והוא נקרא "הים המערבי".¹⁵ ההיסטוריון המוסלמי אבן-ח'לדון קורא לים התיכון הצפוני "הים היווני" או "הים הסורי".¹⁶ בחיבורים של גיאוגרפים מוסלמים אחרים הוא נקרא "הים הרומי" (בחדר אל רום).

לסיכום נקודה זו ניתן לומר, שבעוד שהמקור לשמותיהן של שלוש היבשות שסביב הים התיכון — אסיה, אירופה ואפריקה — הוא בתרבויות הקדומות של אגן הים התיכון המזרחי, הרי שבני התרבויות הללו לא ראו צורך לתת שם כולל לכל הארצות השוכנות בשלוש היבשות הנוגעות בחופיו, וזאת משום שלא התייחסו אליהן כאל חבל עולם אחד. עד העת החדשה התייחס השם "הים התיכון" רק לים, ולא לאדמות שסביבו.¹⁷

הים התיכון לא מילא את אותו תפקיד בחיי כל השוכנים לחופיו. ארנסט פֶּרְקֶר כתב: "הים, אתרי ככלות הכל, יכול להשפיע באופנים שונים ומנוגדים".¹⁸ לא תמיד הפליגו היוונים, הפניקים והרומאים בשבחי כים בעל "חופי זהב" ו"מים כחולים רכים". הפחד הטמיר שלהם מהים התגשם בדמות המפלצות הנוראיות השוכנות בו. "הים הכחול", ואף "הכחול שבכחולים", או "הכחול כעין האינדיגו", היה רחוק מלהיות ים שקט, רגוע, מאופק ונינוח. הקדמונים ידעו כי הים התיכון המזרחי הוא ים מלא סכנות, ושיש רק שלושה חודשים שבהם נחלשות בו הרוחות ומאפשרות הפלגה נוחה ובטוחה. במעשים וימים הזהיר הסידוס את יורדי הים מפני סופות החורף, שבמהלכן הוא מיעץ להעלות את הספינות לחוף ולהמתין לעונת ההפלגה הבטוחה:

בתורת האקלימים של העולם היווני-הלניסטי ושל העולם הרומי, וגם בתורת האקלימים של ימי-הביניים ושל ראשית העת החדשה, המרחב הים-תיכוני אינו נתפס כיחידה אקלימית מיוחדת ונפרדת. חלקים שונים שלו נחשבו כשייכים לאזורים אקלימיים שונים. לפי אבן-ח'לדון, למשל, נכללות הארצות שסביב הים התיכון בתחומי האקלימים השלישי והחמישי, שהם בעלי מזג מתון ויש ביניהם קווי דמיון בולטים בכל הנוגע לצורות הבניינים, למלבושים, למאכלים, לפירות ולבעלי-החיים המאכלסים אותם: "בני-האדם השוכנים באקלימים אלה מתונים יותר מאחרים מבחינת מבנה-גופם, צבע עורם, מידותיהם ואמונותיהם הדתיות". אבל, לפי אבן-ח'לדון, תכונות האופי של התושבים לאורך חוף הים שונות מתכונות האופי של תושבי פנים הארץ. לראשונים יש אופי שמח וקל-דעת כתוצאה מכך שמירת החום לאורך החוף כפולה מזו שבפנים הארץ, בשל קרני האור והחום שמחזירים פני הים.²⁴ אני חוזר אפוא על טענתי, שגם לאחר שהים נתפס כיחידה גיאוגרפית אחת לא התייחסה תפיסה זו לעולם שמסביבו. רק משלהי המאה ה-18 ואילך החל המחקר הגיאוגרפי והאנתרופו-גיאוגרפי להתייחס אל הארצות שסביב הים התיכון כאל חבל עולם (zone, region) עצמאי ונפרד מבחינת המבנה הפיזי והאקלימי שלו,²⁵ בעל מעמד מיוחד בעולם (Weltstellung).²⁶ רק במאות ה-19 וה-20 החלו להתייחס אל המרחב היבשתי שסביב הים התיכון כאל עולם תרבותי נפרד, מאוחד ומיוחד, המתאפיין בתשתית-עומק תרבותית משותפת ובסממני תרבות משותפים; לא עוד תרבות הים התיכון — כלומר: התרבות המתקיימת במרחב הים-תיכוני — אלא תרבות ים-תיכונית, כלומר: תרבות המאופיינת בקווי אופי מיוחדים. במאה ה-19 כוון השם "ארצות הים התיכון" בעיקר לאיטליה, אחר כך כלל גם את ארצות אירופה הדרומית

שעל חופי הים התיכון, ולבסוף גם את ארצות המגרב והאוריינט. במאה ה-20 במיוחד חוברו ומוזגו מושגים גיאו-היסטוריים שונים זה מזה — כמו "דרום-אירופה", "עולם המורשת הקלאסית", "המגרב", "הלבנט" ו"האוריינט" — והחלו להיתפס כיישות גיאו-היסטורית אנושית-תרבותית הומוגנית.

אם אכן המרחב הים-תיכוני הוא תוצר של תמונת עולם, דימוי, אידיאה וניסיון החושים,²⁷ הרי שיש לחפשו בטקסטים שיצרו אותו בתיאוריה ובדמיון. כבר ציינו שקיומו סביב הים התיכון של עולם תרבותי שהיו לו יסודות משותפים רבים היה ממשות היסטורית הרבה לפני ש"גילו" או "המציאו" אותו. מה שהומצא הוא הגדרתו כמרחב גיאו-היסטורי הומוגני פחות או יותר, בעל תכונות מוגדרות ומובחנות. התמונה של עולם ים-תיכוני והדימוי של ים-תיכוניות הם "ההמצאה" שביצירתה נטלו חלק היסטוריונים, גיאוגרפים, אנתרופו-גיאוגרפים, משוררים, מחברי רומנים, תיאורי מסע וספרי בישול, וגם מדינאים. רובם ככולם היו בני אירופה שמצפון לאלפים, ולא ילידי חופיו של הים התיכון. הם אלה שיצרו את העולם הים-תיכוני כאחדות גיאוגרפית-תרבותית ועיצבו את דיוקנה של אחדות זו.

אסופה זו כוללת בעיקר טקסטים מהספרות האירופית. הסיבה לכך אינה השקפה 'אירופוצנטרית' של העורך; זוהי עובדה היסטורית ש"בני הצפון" הם שיצרו את הטופוס של הים-תיכוניות כסביבה טבעית וכסביבה אנושית, והעניקו למרחב הים-תיכוני דמות וייצוג כעולם בפני עצמו. התפתחות הים-תיכוניות היא פרק בהיסטוריה האינטלקטואלית והתרבותית של אירופה ובדיאלוג שיצרה עם העולם הים-תיכוני.

רק במאה ה-20 אימצו כמה מתושבי אגן הים התיכון את

התפיסה שהם שוכנים בחבל עולם מיוחד: חבל העולם הים-תיכוני, ערש התרבות האנושית, בעל נכסי מורשת משותפים ועל-זמניים, ומצע תרבותי משותף החוצה גבולות מדיניים, דתיים וערתיים. האיריאה של הים-תיכוניות אומצה במאה ה-20 בכמה חוגים של אנשי עט והוגי דעות, שחיפשו מרחב גיאורפיה אלטרנטיבי למרחב הקיים מפני שחשו צורך בבסיס חדש להגדרת הזהות התרבותית של עמיהם. הם חיפשו מרחב, זיקה ושייכות גיאור-היסטוריים וגיאור-תרבותיים. רומה שהתפיסה של הים-תיכוניות אומצה בעיקר על ידי נציגיהם של קבוצות מיעוט ודובריהן של ארצות קטנות, שמצאו במרחב הים-תיכוני, כפי שהצטייר במורשת המשותפת של העבר ההיסטורי, מודל של מרחב גיאור-היסטורי מתווך ועל-לאומי. תפיסת המרחב הים-תיכוני כמופת של קיום אנושי ותרבותי חייבה את הכותבים הים-תיכוניים ה"אותנטיים" להמיר חלק גדול מהדימויים וההסטריאוטיפים של התרבות הים-תיכונית שעוצבו בספרות האירופית בדימויים חדשים. במלים אחרות: היה עליהם להשתחרר מפרטואר עשיר של דימויים שליליים על החברה האנושית הים-תיכונית ועל תרבותה, ולהציע טופוס חדש המורכב מפרטואר של דימויים חיוביים.²⁸ השאלה אם התפיסה הים-תיכונית נותרה נחלתם של חוגים קטנים, או שמא התקבלה גם בחוגים רחבים של תרבויות ים-תיכוניות שונות, דורשת מחקר נפרד.²⁹

שאלה מהותית נוספת היא מהם התחומים הגיאוגרפיים, ההיסטוריים והתרבותיים של העולם הים-תיכוני ומהם תחומיה של הים-תיכוניות. כל ריון במאפייניו של המרחב הים-תיכוני כטיפוס של טבע וכאזור תרבות מחייבים הגדרה של תחומי הגיאוגרפיים. רבים מהכותבים על העולם הים-תיכוני (או הנוסעים ומטיילים בו)

ראו לנגד עיניהם מרחב מוגדר, גם אם גבולותיו הגיאוגרפיים — על המפה או בתמונת העולם — לא היו תחומים במדויק.³⁰ עיון בחיבורים השונים מעלה שגבולותיו של חבל העולם הים-תיכוני הם ניירים ובלתי-מוגדרים. מנקודת מבט זו, המרחב הים-תיכוני הוא כל מקום מסביב לים התיכון שאליו מייחסים הכותבים את התכונות האופייניות, לדעתם, למרחב כולו.

הספרות הגיאוגרפית המקצועית מציעה לתחום את גבולותיו של המרחב הים-תיכוני לפי כמה קריטריונים. נסכם אותם ונעיר עליהם בקצרה.³¹

כאשר תוחמים את המרחב הים-תיכוני לפי תכונות גיאוגרפיות משותפות, התיחום הגיאוגרפי הרחב יותר משרטט את גבול הצפוני בנהר הריין שבגרמניה ואילו התיחום הצר משרטטו באלפים האיטלקיים ובהרי הפירנאים בספרד. הגבול הדרומי הוא מדבר סהרה, הגבול המערבי הוא החוף האטלנטי של פורטוגל ומרוקו, ואילו הגבול המזרחי הוא המדבר הסורי, ולפעמים הפרת והחירקל.³² הטענה היא שהשטח הנמצא בתוך "גבולות טבעיים" אלה מתאפיין באחידות פיזית-גיאוגרפית ובתנאים אקלימיים דומים.

לאמיתו של דבר מתאפיין המרחב הים-תיכוני בתנאים אקלימיים שונים בתכלית בכל הנוגע לטמפרטורות ולגשמים. התיחום האמור גם ממעיט בחשיבות העובדה, שלא זו בלבד שאזורי פנים הארץ שונים מהבחינה הגיאוגרפית מאזורי החוף, אלא גם שאזורי החוף עצמם שונים מאוד זה מזה מבחינת תצורות הקרקע,³³ היוצרות תנאים שונים לגמרי של קיום אנושי ויצירה אנושית.³⁴ יתרה מכך: כל ארץ במרחב הים-תיכוני מתאפיינת במנעד רחב של דפוסי חיים שונים ומגוונים.³⁵

תיחום פופולרי נוסף נשען על קיומו של "האקלים הים-תיכוני" הממוזג, המתאפיין בחורף גשום בעל טמפרטורות מתונות, וקיץ שחון בעל טמפרטורות גבוהות.³⁶ לאמיתו של דבר גם בתיחום זה אין ממש, שכן המרחב הים-תיכוני מתאפיין כתנאים אקלימיים שונים בתכלית בכל הנוגע לטמפרטורות, לכמות המשקעים וכדומה.³⁷ הספרות העתיקה כבר הדגישה את ההבדלים בתנאי האקלים בין ארצות ים-תיכוניות שכנות, ותיארה כיצד הם משפיעים על ההתארגנות החברתית ומערכת הערכים הרווחות באותן ארצות. למשל, בעוד שהחקלאות במצרים התחתונה הייתה תלויה במי הנלוס, בארץ-ישראל נסמכה החקלאות על מי הגשמים והבארות. ספר דברים (יא: 10-12) מתאר את מצרים כארץ "אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זֶרְעָךָ וְהִשְׁקִיתָ בְּדִגְלֶךָ בְּגֶזַן הַיָּרֵק", ואילו ארץ-ישראל מתוארת כ"אֶרֶץ הָרִים וּבְקָעֹת לְמִטֵּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתַּה-מֶּיִם". חז"ל תיארו את ההבדל הזה כך: "אדן מצרים אם אינו עֲמַל בה כִּפְסֵל ובקרדום ונודד שָׁנָה עֵינָיו עָלֶיהָ אֵין לוֹ כְּלוּם. אֲבָל אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל אֵינָה כֵן — הֵם יֹשְׁבֵי עַל מִיטוּתֵיהֶם וְהַמָּקוֹם מוֹרִיד לָהֶם גֶּשֶׁמִּים".³⁸

אם נמשיך להדגים נקודה זו באמצעות ארץ-ישראל וסוריה, הרי ג'ורג' אדם סמית, למשל, כתב בספרו גיאוגרפיה היסטורית של ארץ הקודש, שבארץ-ישראל יש סוגים שונים של אקלים — מהסוב-טרופי שבקצהו האחד של עמק הירדן עד הסוב-אלפיני שבקצהו השני, ואילו החוקר-הנוסע הצרפתי וולג'י כתב שבסוריה מתקיימים "אקלימים שונים תחת אותם שמיים, ובשטח מצומצם התנסו בה הנאות שבמקומות אחרים הטבע מפוזר במרחקים גדולים של זמן ומקום".³⁹ בדומה לכך, קיימים אין-ספור תיאורים של נופים רב-גוניים בארצות ים-תיכוניות אחרות.

תיחום נוסף מגדיר את המרחב הים-תיכוני על פי הגידולים החקלאיים האופייניים והייחודיים לו.⁴⁰ יש שקבעו שהעולם

הים-תיכוני הוא עולמן של הארצות שבהן שותים יין.⁴¹ לאמיתו של דבר, הגידול הקובע את קו התיחום של העולם הים-תיכוני אינו הגפן (הגרלה גם בעמקי הריין והמוזל), ואף לא הדקל (שהובא על-ידי המורים לספרד אך אינו צומח בדרום איטליה), אלא דווקא הזית, שהובא לאזור מאסיה. הזית נחשב לעץ הטיפוסי של המרחב הים-תיכוני, וחגורת הזית משתרעת בעיקר לאורך החופים. רק בכמה מקומות (ספרד, יוון, איטליה, ארץ-ישראל ולבנון) מכסים עצי הזית גם שטחים רחבים בפנים הארץ.⁴²

לבד מהזית מתאפיין המרחב הים-תיכוני בפאונה ופלורה אופייניות, המהוות חלק בלתי-נפרד מנופו הטבעי והמתורבת. חלק גדול מהגידולים האופייניים למרחב הים-תיכוני יובאו אליו במשך השנים מחבלי עולם אחרים: הלימון, התפוז, העגבנייה, החציל, האגבה, הקקטוס, אלון השעם, האורן הירושלמי, האקליפטוס ועוד; כולם נקלטו במרחב הים-תיכוני והפכו למאפייניו ואף לסמליו.

עם זאת, הפאונה והפלורה בארצות הים-תיכוניות מצטיינות בגיוון ובריכוז של סוגים, ולעתים קרובות נמצא בארץ אחת צמחים השייכים לאזורים שונים. כך, למשל, מתקיימת בארץ-ישראל צמחייה ים-תיכונית בצד צמחייה ערבית, צמחייה מדברית, צמחייה צפונית ואפילו צמחייה טרופית.⁴³

תיחום אחר מגדיר את גבולות המרחב הים-תיכוני לפי אופי ה"בית" או ה"תרבות" של האזור, דהיינו: לפי מרכיבים מרכזיים של הציביליזציה החומרית שלו — כמו, למשל, הבנייה האופיינית באבן.⁴⁴

אמת הדבר שקיימים רכיבים רבים של תרבות חומרית המשותפים לרוב חלקי המרחב הים-תיכוני, אולם בצדם מתקיימים הן בעולם החקלאי והן בעולם העירוני, רכיבי-תרבות רבים ושונים

בתכלית. יתר על כן: חלק גדול מהרכיבים המשותפים אינם תוצר של התפתחות אוטונומית מקבילה, כי אם של העתקתם ממקום אחד למקומות אחרים.

תיחום אחר מגדיר את המרחב הים-תיכוני באמצעות דפוסים דומים של התארגנות והתנהגות חברתית. כך, למשל, יש הטוענים כי האדם הים-תיכוני מתאפיין יותר מכל בכך שהוא מרבה לשהות בחוץ ושחיו הפרטיים והציבוריים מתנהלים תחת כיפת השמים: באגורה, בפורום, בשוק, בכיכר, ברחוב. הטענה היא שתרכות החיים בחוץ ובפומבי השפיעה לא רק על הסדר החברתי ועל החיים הפוליטיים, כי אם גם על אופיים החברתי של תושבי המרחב הים-תיכוני. תיאוריה זו מבקשת לטעון, למשל, שהמוסדות הדמוקרטיים ביוון הם תוצאה של החיים החברתיים בפוליס, שהתאפשרו בגלל תנאי האקלים. אולם, אין ביכולתה של תיאוריה זו להסביר מדוע לא התפתחו אותם תנאים חברתיים ואותו סוג של מוסדות פוליטיים באזורים ים-תיכוניים אחרים שבהם שרר אקלים דומה.

תיחום אחר מגדיר את גבולות המרחב לפי הטיפוס האנושי הים-תיכוני. תפיסה זו גורסת שהטבע הים-תיכוני טבע את חותמו על האופי האנושי של תושביו: האקלים הים-תיכוני והנוף הים-תיכוני בראו "נפש ים-תיכונית" מובהקת, ויצרו "יצור אנושי וחברתי ים-תיכוני" אופייני; לרוב תושבי הים התיכון יש תכונות אופי דומות והם פועלים לפי מערכת ערכים דומה וצופן התנהגות דומה. הספרות המחזיקה בתיאוריה זו מתארת את האדם הים-תיכוני כאחד משני טיפוסים קוטביים: טיפוס חיובי של ארם נינוח, שמח בחלקו, ספונטני, חברותי וסובלן, או טיפוס שלילי של אדם פסיכי, פטאליסטי, יצרי, ילדותי, שטחי, מוחצן, קצר רוח, "פרימיטיבי" ופועל לפי צופן של ערכי כבוד ובושה.⁴⁵ עולמו ססגוני וצבעוני

אבל גם קודר, מלוכלך ורעשני. לורנס ראול שרטט את דיוקנה "הנצחי" של האשה הים-תיכונית, שהיא שונה בתכלית מהאשה הצפונית, מפני שרגשותיה נשלטים על ידי שני קטבים — להט ופיוט. האשה הים-תיכונית אינה מקנאה בגברים, אינה מוותרת על נשיותה כדי לשלוט, ומושלל כמלכת הדבורים במשפחתה, רודנית ואהובה על צאצאיה.⁴⁶

תפיסת שני הטיפוסים הים-תיכוניים — החיובי והשלילי — נשענת על תפיסה גיאורפית דטרמיניסטית, שלפיה הסביבה הטבעית מטביעה חותם אחיד על אופן ההתבוננות בעולם ועל ההתנהגות בו. תפיסה זו רואה את הקוסמולוגיה, המיתולוגיה, הדת והפילוסופיה — ובעצם את ה"גניוס האנושי" הבורא את כל אלה — כתוצר של סביבה טבעית משותפת, היוצרת מבנה תרבותי ומנטלי אחיד. תבנית עומק תרבותית ומנטלית זו שוקעת ברבות הזמן עמוק כל כך, עד שיצרה תשתית משותפת, חזקה יותר מכל ההבדלים התרבותיים ש"נכפו" על האזור "מבחוץ".

נוסיף, שהטיפוס האנושי הים-תיכוני נקבע לעתים גם על פי מאפיינים פיזיונומיים שונים: צבע העור (שחום, או כהה), מבנה הגוף וצורת השיער. תפיסה זו נשענת על האמונה שמרצאו של האדם הים-תיכוני בגזע או בתת-גזע ים-תיכוני.⁴⁷

הקריטריון האחרון שנזכיר בסיכום זה תוחם את המרחב הים-תיכוני על פי גבולות השפעתה של התרכות הים-תיכונית. לפי קריטריון זה, גבולותיה של הציביליזציה הים-תיכונית באירופה משתרעים עד גדות הדנובה או הריין, ואף צפונה מכך.⁴⁸ נקודת מבט זו רואה את הליבה הים-תיכונית כמעין מטרופולין לסביבתה הקרובה והרחוקה. תיחום כזה מבטל למעשה את החשיבות שייחס ברודל לגורם הגיאוגרפי-אקלימי בעיצובה של תרבות, כשקבע שכל תרבות קשורה בטבורה לאזור גיאוגרפי מסוים, וכי אי אפשר

להעתיק אותה במלואה למקום אחר ולנטוע אותה בו.⁴⁹ מה שהחל אצל ברודל כטרמיניזם גיאוגרפי הופך להיסטורי, כאילו החלו גליו של הים התיכון ללחך גדות צפוניות, הרבה מעבר לאזורם הטבעי.

תפיסה כזו של המרחב הים-תיכוני מציירת עולם ללא גבולות פנימיים. דיוקנה המיוחד של תרבות המרחב הים-תיכוני נובע מכך שבמשך רוב ההיסטוריה שלו היה זה מרחב ללא גבולות וללא מכשולים; מרחב שבתוכו נעו בני אדם, סחורות ורעיונות בחופשיות, ללא מחסומים והגבלות.

על פי תפיסה זו, העולם הים-תיכוני הוא עולם אֶל־אומי ועל־אומי; פסיפס אנושי של עמים ודתות, עדות וכתות, שרק במשך התקופה הרומית התקיים תחת כנפיו של שלטון פוליטי מרכזי שהתיר פלורליזם דתי ותרבותי. הריבוי והגיוון אפיינו את אגן הים התיכון כולו, אולם בלטו באינטנסיביות שלהם בעיקר בערי הנמל המסחריות. עיר הנמל שימשה לא רק כגורם מתווך בין תרבויות שונות; בתוך חומותיה חיו קבוצות מגוונות, ולכן הייתה מקום מפגש תרבותי מפרה, תוסס ומתסיס, שבו התפשטו ערכים ואמונות מקבוצה לקבוצה, השפיעו אלה על אלה, ואף השתלבו זה בזה ויצרו יצירות תרבותיות חדשות. מסיבה זו, עיר הנמל הים-תיכונית היא הביטוי המובהק ביותר של הים-תיכוניות, ובצדק זכתה לתיאורים רבים. כבר בעת העתיקה היו שדגו את עיר הנמל לגנאי בשל אופייה זה.⁵⁰ כך, למשל, תיאד הנוסע הצרפתי טורנפור את איזמיר בספרו מסע אל תוך הלבנט (1712):

"זהו מקום מפגש לסוחרים מארבע קצוות תבל והוא משמש מאגר לסחורותיהם. בעיר חיים 15,000 תורכים, 10,000 יוונים, 1,800 יהודים, 200 ארמנים וכמספר הזה

של אירופים. לתורכים תשעה-עשר מסגדים, ליוונים שתי כנסיות, ליהודים שמונה בתי כנסת, לארמנים כנסייה אחת וללטינים שלושה מקומות פולחן".⁵¹

דיוקן זה מתאים לערי נמל ים-תיכוניות רבות (אבל גם לירושלים שבהר) מהעת העתיקה ואילך. השכנות הקרובה, הצפופה לעתים, גרמה לכך שיחסי החליפין לא הסתכמו רק בהחלפת סחורות, אלא כללו גם מעבר של ערכים תרבותיים שונים.

דיוקן זה גם מאיר, כמדומה, את הפרדוקס של תפיסת הים-תיכוניות: מחד גיסא היא מחפשת אחר המצע התרבותי הדומה, המשותף והמאחד, כדי לתאד את התרבות הים-תיכונית כתרבות הומוגנית, ומאידך גיסא היא מבליטה את הריבוי ואת הגיוון המתקיימים במסגרת התרבות הים-תיכונית המשותפת – והתאפשר רק בתרבות הים-תיכונית. במלים אחרות: מצד אחד טוענת תפיסת הים-תיכוניות לאחידות בתוך אחדות, ומצד שני – לריבוי בתוך אחדות. גם אם נניח שכל התכונות של אגן הים התיכון ושל החברה האנושית שחיה בו שהזכרנו לעיל היו עובדות גיאוגרפיות והיסטוריות מוצקות, ברור שתושביו לא תפסו אותו כעולם אחד, ולא משום שאחדותו הייתה "מובנת מאליה". אפיונו כמרחב אנושי-תרבותי אחד נעשה על ידי אנשים שבאו אל אגן הים התיכון "מבחוץ" והתבוננו בו כזרים או כאורחים, או דרך משקפיה של פרדיגמה היסטורית מכלילה.

מיכאל בֶּחֶטִין כתב:

"בעולם התרבות, ההתכוננות מן החוץ היא יסוד רב־כוח בהבנה. רק בעיניו של האחר מתגלה התרבות הזרה באופן מלא ועמוק (אבל לא בכל מלאותה, כי יהיו תרבויות אחרות

שיראו אותה ויבינו אותה יותר). משמעות נחשפת רק כאשר היא מעומתת עם משמעות זרה אחרת ובאה אתה במגע...⁵²

ואכן, העולם הים-תיכוני התגלה במלוא היקפו ותוכנו בעיני מי שבאו אליו מבחוץ, זיהו או דימו לזהות את קווי-הדמיון האמיתיים או המדומים בין חלקיו השונים, אפינו, מינו וקטלגו אותם, ולבסוף אף יצרו מהם טופוס כללי.

נקורה זו מובילה אותנו אל מבחר הטקסטים באסופה. רובם מתבוננים בים התיכון מבחוץ ומאפיינים אותו בהתאם לנקודות מוצא, קונבנציות ודיסציפלינות שונות.

ספרות המסעות של המאות ה-18 וה-19 הייתה כנראה היצור המרכזי של הכללות ודימויים ים-תיכוניים, וודאי שהייתה הסוכן העיקרי להפצתם ולהפנמתם. ספרות זו לא ציירה את המרחב הים-תיכוני כולו כיחידה אנושית-תרבותית אחת. אדרבה, היא הבליטה והדגישה את ההבדלים בין "הדרום האירופי" לבין המרחב הים-תיכוני המוסלמי של ה"לבנט" ו"המגרב", בין טורקיה ליוון, בין מרוקו לאיטליה. רוב הנוסעים וכותבי ספרי המסעות ראו ב"דרום האירופי" את העולם הים-תיכוני, ואילו ה"לבנט" וה"אוריינט" נתפסו כמשהו שונה בתכלית. העולם הים-תיכוני של ימים עברו היה בעיני כותבי ספרי המסעות עולמם של "הים ההלני" או "הים הלטיני"; העולם של כרתים המינואית, יוון ההומרית והקלאסית, איטליה של האימפריה הרומית ושל הרנסנס. לא היה זה עולם פניקי, ביוני או ערבי-מוסלמי.

הנוסע האירופי שבא לטייל בדרום-צרפת, באיטליה, בספרד וביוון⁵³ נסע אליהן (בעיקר ליוון ולאיטליה) משום שראה בהן את "הארץ הקלאסית", ערש התרבות האירופית, שמורשתה היא חלק מרכזי ובלתי-נפרד מנכסי תרבותו. הוא נסע אליהן גם משום

שראה בהן "דרום" חם וצלול, העומד בניגוד גמור לאירופה הציטאלינית הקרה.

בעיני רבים מהנוסעים איטליה היא שסימלה ושייצגה את עברו, את קסמו ואת כוח המשיכה של הים התיכון, ולכן הייתה נושא לערגה ולכיסופים, יער למסעות חניכה ולחיפוש אחר האני. רוקטור סמיואל ג'ונסון אמר: "אדם שלא היה באיטליה חש תמיד בנחיתותו". בספרות הנוסעים ובספרות היפה שעלילתה מתרחשת באיטליה, איטליה היא הדרום — ארץ ששמייה תמיד צלולים ולעולם אינם קודרים ומעוננים, אין בה יערות אפלים, הירח בה בהיר והכוכבים נוצצים. בארץ של הרמוניה רכה כל כך, של אור שמש וטבע בהיר, כתב מבקר הספרות היהודי-דני ג'יאורג פֶרְנַנְדֵס, לא יכולה הייתה לצמוח תרבות רדופת שדים ורוחות, ולא יכלו לצמוח מיסטיקה ודומנטיקה.⁵⁴ איטליה ספרותית זו היא ארץ שבה סגנון החיים שונה לגמרי מזה של "בני הצפון". אידיאל הנוחות והנחת הקשור במושג "בית" אינו מוכר לעמים הרומניים מפני ש"בן צפון-אירופה, השרוי באקלים קשה, בטבע קר וסוער, שש לשבת אצל האח המבוערת אשד בביתו, בשעה שגשם ושלג מתדפקים חסרי-אונים בחלונות המוגפים יפה, ממש כמו שבן נאפולי שש לישון תחת כפת השמים והרקיע זדוע הכוכבים, החם, המפואר, ולצאת אל מחוץ לשוב ולבלות את הלילה הקריר במחול, במשחק ובזמרה".⁵⁵

ספרד הקתולית, שהייתה יעד למסעות משלהי המאה ה-18, הצטיירה — בניגוד לאיטליה — כארץ של תרבות חשוכה ומפגרת שלא נהנתה ממורשת הרנסנס. אולם, אזורים מסוימים של ספרד — בעיקר הדרום המזרחי לשעבר — הציתו את הדמיון הרומנטי. בעלי דמיון זה ראו בעיני דוחם את "ההרים הרומנטיים של אנדרלוסיה" ואת כוסתני הפרי של הארמונות ה"מזרחיים" בגרנדה, בקורדובה

גם על אזורים אחרים באגן הים התיכון ולבסוף על כולו. רק במאה ה-20, כשמדובר על תרבות ים-תיכונית הכוונה היא לא לתרבותו של העולם הקלאסי או לתרבותה של איטליה, אלא לתרבות של המרחב הים-תיכוני כולו. המוטיב המרכזי שיצר את החיבור וההאחדה בין ייצוגי החברות השונות במרחב הים-תיכוני — שחלקן שייכות לאירופה, חלקן לאסיה וחלקן לאפריקה — היה אפיון דומה של ארכיטיפ האדם הים-תיכוני, שתואר כשונה באופיו ובתכונותיו מן הארכיטיפ של האדם האירופי "הצפוני".

מסתבר אפוא כי המתבונן מבחוץ, בניגוד לדכרי כחטין, לא רואה תמיד את "השלם" אלא רק חלקים ממנו, לעתים באופן שטחי ומרפרף, ואינו נותן תמיד דעתו לריבוי ולמבני העומק השונים. כמו נוסעים למקומות אחרים, גם הנוסע-התייר בארצות הים התיכון הביא אתו כצידה לדרך דימוי מוכן מראש, שנקבע על ידי המורשת התרבותית שלו, דעותיו הקדומות ואינטרסים שונים. כל אלה השפיעו על האופן שבו ראה את המרחב, התרשם ממנו וייצר את ייצוגיו.

השאלה האם אפיונים וייצוגים המופיעים בספרות של אנשים "מבחוץ" הם בהכרח סטריאוטיפים וקריקטורות צריכה להיבחן על ידי השוואה בין הטקסטים לבין מה שמציעים המחקר האנתרופולוגי והמחקר הסוציולוגי.⁵⁹ השאלה אם הייצוגים ממקור "מערכי" חלחלו לייצוג העצמי של תושבי אגן הים התיכון כפי שהוא בא לידי ביטוי בכתביהם (ככל שקיים אצלם ייצוג משותף כזה), או שמא בטקסטים ים-תיכוניים של "ילידים" (שהם לעתים בני דור ראשון או שני להגרים אל המרחב הים-תיכוני), הכותבים "מבפנים", מיוצגים המרחב והאדם הים-תיכוני באופן שונה, צריכה להיבחן על ידי הקבלה בין קורפוס רחב של טקסטים, ולא של טקסטים נבחרים. הקבלה כזו תחייב, כמובן, להתחשב

ובסביליה, מורשתו של העבר המוסלמי. וושינגטון אירווינג, דיפלומט, היסטוריון ונוסע אמריקני שהיה מיוצרי הרומנטיקה האוריינטלית של אנדלוסיה, כתב בהקדמה לספרו *Tales of The Alhambra* (1832) כי נוסעים רבים דימו למצוא בנוף הספרדי נוף דרומי רך, מעוטר בכל שפעת קסמיה של איטליה החושנית. לנוף ספרדי זה ניתנו הסימנים הים-תיכוניים המקובלים: שמים בהירים, בוסתני הדרים וכרמים וחיים המתנהלים בחוץ, בדרך כלל משעות הערב ואילך. למעשה, ספרד — בעיקר בפנים הארץ — היא ארץ קשה ומלנכולית, המזכירה את אפריקה, ותושביה מזכירים ערבים יותר מאשר את בני אירופה.⁶⁰ לעומת זאת, צפון-ספרד ובעיקר ברצלונה הצטיירו אחרת בגלל "קרבנות לאירופה". ברצלונה היא פריז של ספרד, כתב הסופר הדני הנס כריסטיאן אנדרסן בספר המסע שלו ביקור בספרד, שראה אור בשנת 1862.

אשר ל"אוריינט הים-תיכוני", מעטים היו אלה שכמו הצייר הצרפתי אֶזֶן דֶּלְקְרוּאָה דימו למצוא בו רמזים לרומא או ל"יוון הקלאסית"; כשהיה דלקרוואה בטנג'יר הוא כתב שמשק הבית המוסלמי מזכיר לו את משק הבית של היוונים בתקופה הארכאית: "כמה זה יפה! כמו בזמנו של הומרוס! האשה במדור הנשים מטפלת בילדים, טווה צמר ורוקמת שטיחים מקסימים".⁶¹ מה שמשך את רוב הנוסעים אל המגרב במשך המאה ה-19 היה העובדה שראו אותו כחלק בלתי-נפרד מהעולם הים-תיכוני ולא כחלק מהעולם הערבי-מוסלמי או מאפריקה. רוב הנוסעים המערביים לא התעניינו בנוף האנושי של ברבריה, אלא תרו אחר שרידיה של המורשת הפניקית והרומית — המורשת המקשרת את ברבריה לאיטליה, לספרד, לצרפת ולאירופה בכלל.⁶²

מסע בספרות שנכתבה על ארצות הים התיכון מלמד אפוא כי רק במאה ה-20 הוחלו האפיונים והייצוגים של ה"דרום" האירופי

גם בהשפעתם של ייצוגים אלו על "המקומיים" של צרפת, של ספרד ושל איטליה במאות ה־19 וה־20, כאשר אלה שלטו ישירות או בעקיפין על רובה של צפון־אפריקה. באסופה זו יובאו רק דוגמאות ספורות לאופן ההתבוננות "מבפנים".

התפיסה היס־תיכונית יצרה חבל עולם ותרבות אנושית, וביטלה את החלוקה האנטינומית ל"מזרח" ול"מערב" כשני ניגודים של חברה ושל תרבות אנושית. על פי התפיסה היס־תיכונית, "מזרח" ו"מערב" לא רק נפגשים בים התיכון, אלא אף מתמזגים בו למהות אנושית ייחודית — המהות היס־תיכונית. לפי השקפה אידילית זו, התרבות שנוצרה בכור ההיתוך של הים התיכון לא נבנתה על תלי החורבות של תרבות אחרת אלא היא תוצר של תהליך רב־שכבתי וסמיוטי, שבו כל שכבת תרבות קולטת את המורשות הקודמות לה וממשיכה אותן.

אין ספק, שהשבר הרוחני שהולידו שתי מלחמות העולם, שחשפו "אירופה" לאומנית, רצחנית וברברית, היה בין הגורמים העיקריים ליצירת המרחב היס־תיכוני כאנטיזה תרבותית וכמודל של מרחב תרבותי מתווך ועל־לאומי. "הרוח היס־תיכונית" תוארה כמאופיינת על ידי "מחשבת השמש", כלומר: על ידי חוש מידה, אינדיבידואליזם אלטרואיסטי וכדומה, רוח שונה בתכלית מזו המאפיינת את המערב האירופי.⁶⁰ אולם, העולם היס־תיכוני הוצג גם כשונה מהעולם המוסלמי: עולם פתוח, סובלני ודינמי במקום עולם סגור, קפוא ושמרן.

עד לפני כיוכל שנים אפשר היה למצוא רק מעט חיבורים שעסקו באופן אינטגרטיבי בהיסטוריה של עמי הים התיכון ותרבויותיו ובזיקה שלהם אל הים והמרחב. אמנם, כאשר נכתבו היסטוריות של עמים יס־תיכוניים הן נפתחו לפעמים באקסקורס גיאוגרפי ששרטט

את התנאים הגיאוגרפיים האובייקטיביים, אולם לא הייתה בנמצא היסטוריה אינטגרטיבית כוללת של עמי הים התיכון ותרבויותיו. כשנים האחרונות התעשר ארון הספרים בכמה חיבורים בעלי אופי אינטגרטיבי.⁶¹

כאמור, אסופה זו אינה מביאה מבחר של חיבורים שעניינם ההיסטוריה של מה שאירע במרחב היס־תיכוני אלא של תולדות המשגתו של המרחב היס־תיכוני. הטקסטים המובאים כאן מורכבים משלוש קבוצות: טקסטים של גיאוגרפים (תיאובלד פִּישר, אלפרד פיליפסון ואלן צ'רצ'יל סמפל); טקסטים של היסטוריונים (אנרי פִּירן, שלמה רב גויטיין, פרנן ברודל ונחום סלושן) ושל אנתרופולוגים (ג'וזפה סרג'י); וטקסטים של נוסעים וסופרים (מאדאם דה־סטאל, י"ו גיתה, היינריך היינה, אמיל לודוויג, שטובריאן, אלבר מֶמי, אלבר קאמי). קשה לעשות הבחנה ברורה בין שלוש הקבוצות, שכן הרבה ממחברי תיאורי המסע קראו ספרי היסטוריה וגיאוגרפיה לפני שיצאו למסע והיו מצוידים בידע מוקדם, ואילו היסטוריונים וגיאוגרפים שילבו התרשמות אישית ונטיות אידיאולוגיות במחקרם המדעי.

הטקסטים באסופה הם רק מבחר צנוע מהים הגדול והעשיר של הספרות שמתאר ומדמה את הים התיכון כמרחב גיאוגרפי ותרבותי. מטרתם להציג אופני התבוננות שונים במרחב היס־תיכוני, מנקודות מבט ומדיסציפלינות שונות. המבחר לא התכוון — ולא יכול היה להתכוון — לתת ביטוי לייצוגים ולדימויים של כל אזור במרחב היס־תיכוני. בצדק־אפשר יהיה לטעון, שחסרים במבחר הזה טקסטים רבים שהם מייצגים, מכוננים ואופייניים, ואף אפשר להציע רשימה נכבדה של טקסטים שהיו בהחלט ראויים להיכלל בו ושל טקסטים טובים יותר מאלה שהובאו בו.

במרחב היס־תיכוני ניתן לערוך שני סוגי מסעות שונים באופיים,

גם אם לעתים קרובות הם נפגשים: האחד הוא מסע בים התיכון
 "כפי שהוא באמת", והאחר הוא מסע בים התיכון כפי שהוא
 מצטייר בספרות. לקורא נותר לשפוט אם הספרות על אודות
 המרחב הים־תיכוני מתארת אותו "כמות שהוא", או שהמרחב
 הים־תיכוני כממשות או כאידיאל הוא פרי יצירתה של הספרות
 ומתקיים רק בה.⁶²